

Розділ 3

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА СУМІЖНІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

УДК 930.253:[94+929](477)

Станіслав Бичек

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА ЗЕНОНА КУЗЕЛІ (до 130-ї річниці від дня народження)

Виявлено і розглянуто документи із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, що стосуються життя та діяльності визначного українського етнографа, бібліографа, мовознавця, редактора, видавця та громадського діяча З. Кузелі.

Ключові слова: З. Кузеля, автобіографія, бібліографія, етнографія, українська діаспора, Наукове товариство ім. Шевченка, Український науковий інститут, Український вільний університет, Комісія допомоги українському студентству.

У червні 2012 р. минуло 130 років від дня народження Зенона Кузелі – визначного українського етнографа, бібліографа, мовознавця, редактора, видавця та громадського діяча. Проживши більшу частину життя в еміграції, він донедавна був практично невідомий в Україні. Між тим його ґрунтовні наукові праці заслуговують на вивчення та широке використання. Нині життя та діяльність цього вченого уже стали об'єктом досліджень сучасних науковців: з'явилися праці Н. Бабич¹, У. Скальської², Л. Ткач³, О. Хміль⁴ та ін. Докладну біографію науковця подав В. Погребенник⁵. Важливим джерелом відомостей про нього став виданий 1962 р. у Парижі «Збірник на пошану Зенона Кузелі»⁶. У ньому опубліковано статті та спогади його дружини О. Кузелі, колег, сучасників і послідовників Ф. Колесси, В. Маркуся, І. Мірчука, Є. Пеленського, Р. Смаль-Стоцького, В. Янева та інших громадських і наукових діячів української еміграції, чий імена поряд з іменем З. Кузелі зустрічаємо в документах Українського музею в Празі та в щойно впроваджених в науковий обіг документах Комісії допомоги українському студентству (КоДУС), які нині зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

У колекції документів «Український музей в Празі»⁷ зосереджено документи українських організацій, спілок, товариств, громад і установ першої половини ХХ ст. в еміграції, що раніше зберігалися в Музеї визвольної боротьби України в Празі. Серед них: Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), Український вільний уні-

верситет (УВУ), Український науковий інститут (УНІ) та інші організації, в діяльності яких брав участь З. Кузеля. За ухвалою тодішньої чехословацької влади діяльність музею було припинено. Його фонди у 1948 р., 1958 р. і 1983 р. вивезли з Чехословаччини в СРСР і розподілили між різними архівними установами. Частина цих документів надійшла до архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (тепер – ЦДАГО України) і тривалий час була недоступною для досліджень.

Документи фонду «Комісія допомоги українському студентству (КоДУС)»⁸ репрезентують діяльність очолюваної З. Кузелею благодійної установи, що надавала матеріальну допомогу українській молоді, яка навчалася в еміграції. Ще до передавання в 2011 р. їх на постійне зберігання в ЦДАГО України діяльність комісії дослідив професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка В. Сергійчук і видав книгу «Історія КоДУС-у»⁹.

Отже, мета нашого огляду полягає в тому, щоб розглянути документи згаданих фондів, що безпосередньо або дотично стосуються життя та діяльності З. Кузелі.

З. Кузеля народився 23 червня 1882 р. в с. Поручині на Бережанщині у сім'ї поляка Франциска Кузелі. Його мати Іванна Лепка походить із висококультурної священницької родини, яка подарувала українській літературі поетів Богдана та Левка Лепких. Майбутній учений зростав у атмосфері любові до українського слова і тради-

© Станіслав Бичек, 2012

цій, багато часу проводив у родинному колі дядька Сильвестра Лепкого та його дружини Домни Глібовицької. Саме завдяки впливу цієї родини він самоідентифікував себе як українець. Ще будучи учнем польської гімназії, З. Кузеля заснував нелегальну спілку «Молода Україна». У цей же час з'явилися його перші журналістські статті.

У колекції документів «Український музей в Празі» наявна автобіографія вченого, датована 24 червня 1924 р.¹⁰ У ній він детально відтворив перші 24 роки своєї наукової діяльності. Вже з 1900 р. розпочалася його кар'єра. Склавши іспит зрілості в Бережанській гімназії, Кузеля вступив до Львівського університету. Серед його викладачів були М. Грушевський, К. Студинський, О. Колесса. У 1901 р. З. Кузеля одержав місце роботи у Віденській центральній статистичній комісії та переїхав у Відень, де вивчав слов'янську філологію, філософію, мовознавство, етнологію та археологію. Крім того, З. Кузеля виконував обов'язки асистента професора В. Ягича і бібліотекаря у місті. Відтоді молодий учений почав систематично збирати етнографічні матеріали, виробив кілька окремих квестіонарів про загадки і похоронні звичаї, настанови про потребу і техніку збирання етнографічних джерел, опублікував в «Етнографічному збірнику» і «Етнологічних матеріалах» низку своїх праць та два томи великої збірки «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (в тексті автобіографії відзначено, що було підготовлено й третій том збірки, але через воєнні обставини його тоді не надрукували). У 1904–1906 рр. З. Кузеля брав участь у науковій антропологічно-етнологічній експедиції, організованій Паризьким антропологічним товариством і Науковим товариством ім. Шевченка, і працював разом з І. Франком та І. Раковським під безпосереднім керівництвом Ф. Вовка. У 1904 р. за наукові праці його обрано дійсним членом філологічної секції НТШ у Львові, а 1907 р. він став членом НТШ у Києві та секретарем української секції Гельсінгфорського союзу фольклористів. З. Кузеля також включився і в громадську студентську діяльність, зокрема тричі обирався головою українського студентського товариства «Січ». У «Записках НТШ» молодий учений під особистим проводом М. Грушевського вів постійний відділ бібліографії антропологічних і етнографічних праць, а також огляд західноєвропейської етнографічної літератури за 1900–1907 рр.

Закінчивши навчання, 1907 р. З. Кузеля одружився з О. Авдиківською й у 1909 р. повернувся на батьківщину. Він став лектором

української мови і літератури в Чернівецькому університеті та взяв активну участь у культурному відродженні Буковини як викладач, громадський діяч, публіцист. У 1912 р. під його редакцією вийшов «Німецько-український словар» В. Кміцикевича. В цей же час він працював у редакційному комітеті популярних видавництв «Руська Бесіда» у Чернівцях.

З початком Першої світової війни на прохання властей З. Кузеля виконував обов'язки перекладача з російської мови та викладав курс російської мови для місцевих урядовців. Взимку 1914 р. знов переїхав у Відень та евакуював частину книг чернівецької бібліотеки в Інститут східноєвропейської історії професора Іберсбергера, де працював бібліотекарем аж до виїзду в Німеччину. Того ж року З. Кузеля заснував слов'янську бібліотеку в «Інституті для сходу і орієнту». У 1916–1918 рр., як досвідчений публіцист, завідував культурно-просвітницькою роботою в таборі українців, полонених із російського війська в Зальцведелі (Німеччина), та з дозволу німецької влади видавав там інформаційний часопис «Вільне слово». Від січня 1919 р. З. Кузеля працював в українській військово-санітарній місії в Берліні та видавав часопис «Шлях». З 1921 р. учений очолив видавництво «Українське слово» і редагував коротку енциклопедію слов'янознавства Д. Дорошенка, повні видання творів І. Котляревського, О. Стороженка, П. Куліша, праць Є. Рудницького, О. Архипенка та О. Новаківського. До речі, в ЦДАГО України можна ознайомитися з примірником газети «Українське слово» від 23 вересня 1921 р., ч. 70¹¹.

Також в архіві зберігаються деякі документи, що стосуються діяльності З. Кузеля в заснованому 1921 р. Українському вільному університеті в Празі. Про його участь в роботі УВУ свідчать, зокрема, друкарські примірники програм викладів тут наукових дисциплін¹², де в програмі на 1921 р. зазначено, що на філософському факультеті він мав викладати огляд української етнографії та українську народну словесність по дві години на тиждень кожену з дисциплін. Із цього документа можна було б зробити висновок, що учений був професором УВУ в 1921 р. (наприклад, В. Погребенник у науковій розвідці «Визначний українознавець Зенон Кузеля» теж вказав на 1921 р.)¹³, але в програмах на наступні 1922–1924 рр. серед викладачів університету його прізвища немає. Тож цікавим є і супровідний лист до вже згаданої автобіографії. В ньому З. Кузеля звернувся до УВУ в Празі з проханням відновити або заново іменувати його професо-

ром УВУ у зв'язку з тим, що в жовтні 1921 р. не зміг приїхати на відкриття університету і його номінацію було відкликано.

Наступний лист З. Кузелі до УВУ має особливу цінність із точки зору дослідження бібліографії вченого, адже у додатку до нього є ним власноруч складений «Список праць Зенона Кузелі», який також датується 1924 р.¹⁴ Він включає 102 пункти і складається з 7 розділів. В першому розділі названо бібліографічні роботи, далі подано опубліковані біографії визначних особистостей та історії різних українських товариств, за ними – праці з історії літератури та культури, в четвертому розділі названо 5 словників, у п'ятому розділі перелічено 43 праці з антропології, етнографії та фольклору, в шостому та сьомому розділах йдеться про кілька сотень рефератів та рецензій, надрукованих в «Записках НТШ», та 50 книжок, виданих під редакцією З. Кузелі.

У 1926 р. З. Кузелю обрано дійсним членом Українського наукового інституту в Берліні. Тут учений керував бібліотекою, завідував архівом та пресовим відділом. Про діяльність З. Кузелі в УНІ свідчать кілька випусків щомісячника «Вісті з Українського наукового інституту в Берліні», який видавався під його редакцією¹⁵. У першому його номері подано інформацію про українознавчі курси в інституті німецькою мовою, на яких він читав українську етнографію, а в літньому семестрі 1933 р. вів курс української мови для початківців та вищий курс української мови (читання та інтерпретування творів Марка Вовчка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Лепкого, В. Стефаника та І. Франка). Зберігається також звіт про діяльність УНІ з 1 січня по 31 липня 1932 р. німецькою мовою, в якому йдеться про участь З. Кузелі в організації Українського наукового з'їзду в Празі, роботу в бібліотеці УНІ, працю над довідником «Мінерва» та ін.¹⁶

Повертаючись до документів УВУ, віднаходимо дещо про співпрацю З. Кузелі з Українською військовою організацією (УВО) та Організацією українських націоналістів (ОУН). Наприклад, у листуванні З. Кузелі та декана цього університету професора В. Старосольського йде мова про статтю «Державно-політичне і національно-політичне положення українських земель під всіма займанщинами (СССР, Польща, Румунія і Чехія)» для німецького видання, яку декан мав написати на прохання полковника Є. Коновальця¹⁷. Окрім того, відомо, що З. Кузеля співпрацював з друкованим органом Проводу ОУН «Розбудова нації», документи якого зосереджено у справах 168 та 169 1-го опису фонду 269. Загалом, ім'я

З. Кузелі неодноразово згадується у листуванні Проводу ОУН з його членами¹⁸. В листі від 18 березня 1930 р. референт пропаганди і редактор часопису «Розбудова нації» В. Мартинець привітав З. Кузелю з обранням його головою Союзу закордонних журналістів у Берліні та попросив надсилати для журналу статті на теми становища українців у Румунії. Також у листі обговорювалася справа законспірованого видання в Празі – часопису «Україна». Крім цього, про послідовну політичну позицію та ідеологічні переконання З. Кузелі свідчить і підписана ним 21 січня 1932 р. від імені Української громади в Берліні Декларація українських еміграційних осередків Європейського об'єднання українських організацій на чужині для виборення національної і державної незалежності України¹⁹.

У 269 фонді також зберігаються листи З. Кузелі до директора Музею визвольної боротьби України (МВБУ) Д. Антоновича²⁰. Як свідчать вони, вчений високо цінував директора МВБУ та всіляко підтримував його діяльність матеріальними пожертвами та публікаціями в пресі. В 1936 р. З. Кузеля отримав пропозицію відкрити свій авторський книжковий відділ у музеї. З його листа до Д. Антоновича, написаного ним у відповідь на запрошення, стає очевидним, що тоді такий відділ не було створено, бо довоєнні та й перші повоєнні праці ученого уже стали рідкістю, до того ж станом на 1936 р. роботу над повною бібліографією своїх праць він ще не завершив. Із некролога, надрукованого після смерті видатного науковця, що зберігається серед документів Комісії допомоги українському студентству²¹, стає зрозумілим, що повну бібліографію праць З. Кузелі за його життя так і не було складено.

Участь З. Кузелі у громадському житті українців в еміграції у 1937–1938 рр. висвітлено у звіті про діяльність Української громади в Німеччині²². Тут ім'я науковця згадується як учасника та організатора українських традиційних свят (Святвечір Громади, відзначення важливих культурних та історичних дат – 25-ті роковини по М. Лисенку, свято Злуки 22 січня, Шевченківські свята та ін.).

Викладацька діяльність тісно пов'язала професора із студентською молоддю та її потребами. З 1942 р. З. Кузеля очолив Комісію допомоги українському студентству в Берліні. В ЦДАГО України зберігається значний комплекс документів КоДУС за 1945–2007 рр. Тут його робота була визначальною в останнє десятиріччя життя. За 1945–1952 рр. в опис фонду включено 42 справи. Вони свідчать, що практично всі документи

комісії цього періоду підписані ним. Протоколи засідань КоДУС²³ крок за кроком докладно відтворюють усі заходи, здійснені З. Кузелею для розгортання діяльності підшефної установи. Авторитет та широкі зв'язки професора в наукових, студентських і громадських колах сприяли залученню до співпраці з комісією представників УВУ, УНІ, Українського технічно-господарського інституту (УТГІ), Богословської академії та представників студентського об'єднання ЦЕСУС. Із року в рік список членів КоДУС, прихильників та благодійників її зростає. Вживалися заходи щодо поширення допомогової акції в США, Англії, Бельгії, Голландії, Іспанії, Італії, Франції, Швейцарії та Швеції. Протоколи засідань КоДУС чч. 192 та 194²⁴ також характеризують З. Кузелею як людину дієву, принципову, цілком віддану громадській справі. У 1948 р., за час своєї відпустки в Берхтесгадені та Мюнхені, він взяв участь у кількох нарадах із студентськими організаціями та директорами середніх шкіл із питань організації допомогової акції для місцевих студентів та забезпечення їх харчами, одягом і житлом, а також мав зустріч із головою виконного комітету Української національної ради І. Мазепою, де обговорив питання фахової підготовки молодих кадрів з-поміж студентів та старших школярів. Про успішність роботи професора на посаді голови КоДУС свідчать і протоколи загальних зборів, згідно з якими З. Кузеля чотири рази обирався головою Комісії²⁵. Звіти про діяльність та доповіді голови комісії зберігаються під протоколами загальних зборів КоДУС.

Серед листів КоДУС, передусім суто ділового листування З. Кузелі з різними українськими установами та організаціями в еміграції з питань роботи комісії, трапляються також і особисті, дружні листи від родини Храпливих та Ільницьких. Вони проливають світло на особисте життя та стан здоров'я професора в останні два роки його життя. Зворушливими словами З. Кузеля завершує один із своїх листів до Р. Ільницького, висловлюючи жаль, що обставини життя в еміграції розвіяли старих друзів по всьому світу²⁶. В іншому листі (між тим сповненому оптимізмом) до Є. Храпливої від 11 червня 1951 р., професор поскаржився на ускладнення давньої хвороби горла (розвинулася пухлина)²⁷. Тоді ж, влітку 1951 р., Центральне представництво КоДУС було перенесено у Францію в м. Сарсель. Нові побутові умови та матеріальні проблеми родини вченого в Сарселі висвітлено в листах до Т. Брикович та родини Храпливих²⁸.

За два дні до смерті З. Кузелі В. Янів надіслав до М. Антоновича листа з коротким повідомленням про хворобу голови КоДУС²⁹. Майже два місяці останній лікувався в лікарні у Вільжюїф біля Парижу. В листі йдеться про лікування «насвітленням радом, ізотопами, рентгеном», тобто, говорячи сучасною мовою, використовувалися засоби лікування онкологічних захворювань. Цю ж інформацію детальніше повторено у звіті про перебіг хвороби З. Кузелі³⁰. Стало відомо, що ще з молодих років у З. Кузелі було виявлено гіпертрофію щитовидної залози, яка в 1946 р. призвела до часткового паралічу голосових зв'язок, а в 1950 р. з'явилася пухлина на грудях. В лікарні хвороба ускладнилася запаленням легень.

24 травня 1952 р. видатний науковець та справжній український патріот помер, не пробудившись з глибокого сну. Вже раніше згаданий некролог про смерть З. Кузелі³¹ містить коротку біографію професора, щоправда в ній виявлено деякі розбіжності з даними більш ранніх документів. Наприклад, тут наведено 1938 р., коли З. Кузеля очолив КоДУС в Берліні, а в звіті Б. Лончини про діяльність Українського центрального комітету (УЦК), КоДУС та Об'єднання праці українських студентів (ОПУС) у 1941–1944 рр., датованому 1946 р.³², вказано, що в Берліні тоді діяла аналогічна установа Допомоговий фонд українського студентства (ДоФУС), який з грудня 1941 р. перейменовано на КоДУС, а З. Кузеля очолив її з 1942 р. Також датою відновлення діяльності КоДУС з ініціативи З. Кузелі в некролозі помилково вказано 1944 р.

У справі 44³³ наявні протоколи спільних жалобних засідань членів Європейського відділу НТШ, делегатури УВУ, КоДУС та Сарсельської громади, присвячених вшануванню пам'яті З. Кузелі. Засідання відбулися 31 травня та 16 червня 1952 р. Саме тоді було прийнято постанови про покриття витрат на похорон та матеріальне забезпечення вдови О. Кузелі з коштів згаданих установ, а також постанови про відбуття жалобних академій у Мюнхені, Нью-Йорку, Торонто і Сіднеї та видання окремого тому Записок НТШ «Збірник на пошану Зенона Кузелі».

Професор УВУ, доцент Берлінського університету, голова НТШ, голова української секції Міжнародної вільної академії наук, член УНІ, член Українського філологічного товариства, голова КоДУС, почесний голова Союзу закордонної преси в Берліні – ось не повний список звань та посад, а звідси і обов'язків, які до останнього дня виконував З. Кузеля. Професор трохи не дожив до свого 70-річчя, і він віддав 50 років науковій

праці. Згідно з оголошеннями в пресі³⁴ похорон відбувся 27 травня на кладовищі Сент-Уан у Парижі.

Інформацію про перепоховання подружжя Кузель у гробниці НТШ в Сарселі можна віднайти в листуванні КоДУС з організаційних питань за 1977 р.³⁵

Звісно, джерельна база для вивчення життя та діяльності З. Кузеля не обмежується фондами ЦДАГО України. Проте згадані в огляді документи суттєво доповнюють та розширюють відомості до біографії українського вченого, а подекуди ставлять нові питання, окреслюючи напрямки пошуків додаткових фактичних матеріалів в інших архівосховищах України та за її межами.

¹ *Бабич Н.* Особисто причетний до ідейного і культурного розвою Буковини: Зенон Кузеля. До 95-річчя початку праці у Чернівцях // Буковин. журн. – 2005. – Ч. 1. – С. 84–95.

² *Скальська У.* Зенон Кузеля – бібліограф і етнограф (до 120-річчя від дня народження, 50-річчя від дня смерті) // Українство: національно-духовні виміри: зб. наук. пр. і матеріалів / Наук. т-во ім. Шевченка, Івано-Франків. осередок. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 199–204. – (Праці сесій, конференцій, круглих столів НТШ; вип. 1).

³ *Ткач Л.* «Словар чужих слів» Зенона Кузеля і Миколи Чайківського як пам'ятка української лексикографії (до сторіччя першого видання) // Лінгвістика – 2010. – № 1 (19). – С. 40–54.

⁴ *Хміль О.* Бібліографічна спадщина Зенона Кузеля: типологічні різновиди // XIX наук. сесія НТШ, Львів, 28 лют. – 29 берез. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 330–341.

⁵ *Погребенник В.* Зенон Кузеля – визначний українознавець // Українознавство – 2002. – № 4. – С. 6–14.

⁶ Збірник на пошану Зенона Кузеля / за ред. В. Янева; мовний ред. І. Кошелівець. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – 583 с. – (Записки НТШ; т. 169: Праці філологічної та історико-філософської секцій).

⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, 2, 3.

⁸ Там само, ф. 338, оп. 1.

⁹ *Сергійчук В.* Історія КоДУС-у. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 388 с.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 305, арк. 12–16.

¹¹ Там само, оп. 3, спр. 3, арк. 1–2.

¹² Там само, оп. 2, спр. 149.

¹³ *Погребенник В.* Зенон Кузеля – визначний українознавець. – С. 8.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 305, арк. 17–24.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 423, арк. 22–39.

¹⁶ Там само, арк. 1–8.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 252, арк. 105, 110.

¹⁸ Там само, оп. 1, спр. 175, 176, 177.

¹⁹ Там само, спр. 308, арк. 33.

²⁰ Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 50; спр. 19, арк. 26.

²¹ Там само, ф. 338, оп. 1, спр. 47, арк. 8, 9.

²² Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 196, арк. 40–42.

²³ Там само, ф. 338, оп. 1, спр. 2, 3, 5, 6, 10, 11, 16, 24, 25, 31, 32, 37, 43.

²⁴ Там само, спр. 16, арк. 55, 60.

²⁵ Там само, спр. 4, 9, 15, 23.

²⁶ Там само, спр. 39, арк. 52.

²⁷ Там само, арк. 98.

²⁸ Там само, арк. 124, 134.

²⁹ Там само, спр. 48, арк. 57.

³⁰ Там само, спр. 37, арк. 6–10.

³¹ Там само, спр. 40.

³² Там само, спр. 8.

³³ Там само, спр. 44.

³⁴ Там само, спр. 47.

³⁵ Там само, спр. 180, арк. 18, 39, 61, 69.

Сделан обзор документов из фондов Центрального государственного архива общественных объединений Украины, касающихся жизни и деятельности выдающегося украинского этнографа, библиографа, языковеда, редактора, издателя и общественного деятеля З. Кузеля.

Ключевые слова: З. Кузеля, автобиография, библиография, этнография, украинская диаспора, Научное общество им. Шевченко, Украинский научный институт, Украинский свободный университет, Комиссия помощи украинскому студенчеству.

There is given an overview of documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine funds, that relate to life and work of prominent Ukrainian ethnographer, bibliographer, linguist, editor, publisher and public figure Z. Kuzelya.

Key words: Z. Kuzelya, autobiography, bibliography, ethnography, Ukrainian diaspora, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Research Institute, Ukrainian Free University, Ukrainian Student Aid Commission.